

'הנוף היה הגיבור'¹ –

על תיאורי ארץ ישראל בספר אהבת ציון של אברהם מאפו

הקדמה

כתביו של אברהם מאפו² זכו לפרשנים רבים מספור, ובתוכם רבים שהתמקדו בדיוקנה של ארץ ישראל, ובהשתקפות נופה וטבעה של הארץ בספריו. בקוויה הפשוטים ובכללותה התמונה ברורה למדיי; תפיסה מקובלת גורסת כי חרף הזיקה המקראית הברורה המאפיינת את ספרו הראשון **אהבת ציון**,³ מדובר במסגרת נופית שבעיקרה איננה ראלית, בארץ מדומיינת שתיאוריה הראליסטיים נשענים במידה מרובה מאוד על הנוף הליטאי.

בשורות שלהלן נלבן היבט מסוים של דרכי עיצוב הנוף של מאפו באהבת ציון. מקובל היום כי הנוף – וזהו אחד מחידושיו של מאפו – קובע לו נוכחות בפני עצמה;⁴ 'הנוף היה הגיבור'. דבר זה מוביל לאימוץ 'הנחת עבודה' הגורסת שמעבר

1. ניסוח קולע זה הוא של מוקי צור במאמר הערכה לאהבת ציון, אם כי כמובן קביעה זו נאמרה בצורות שונות פעמים אין ספור: מ' צור, 'אהבת ציון', **הדף הירוק** 28.9.2010; www.kibbutz.org.il/itonut/2010/dafyarok/100928-roim.itm וראו להלן בהערה האחרונה.
2. אברהם מאפו (סלובודקה-קובנה, 1808 - קניגסברג, 1867). בהקשר הנידון חשוב לציין כי מאפו נתפס כ'איש קובנה' (כך, דרך משל, אופיין בפתחה למהדורות הראשונות של ספרו **אהבת ציון**). וילימפולה (סלובודקה) – מקום לידתו – הייתה פרבר נחשל. מאידך, בקובנה השכנה החלו אט אט להתפתח ניצני ההשכלה וחינוך עברי חדש, שמאפו נטל בו חלק וממנו הייתה פרנסתו.
3. **אהבת ציון** – הרומן העברי הראשון, הוא ספרו הראשון של אברהם מאפו (1853). עניינו העיקרי הוא עלילת אהבה המתרחשת בימי חזקיהו וישעיהו השוזרת את אירועי התקופה וההווי המקראי. הספר נתפס כ'ספר מכונן'; הוא השפיע על דורות רבים של קוראים, העלה את קרנה של הלשון העברית כלשון שימושית ושימש בסיס לרעיון הציוני.
4. מדרכו של עולם, עצם העיסוק ועמו ההעמקה בעניין זה מתחזקים עם התחזקות העניין במושג ה'מקום' ובמעמדו בספרות. לא נוכל להביא כאן את כל ההתייחסויות להיבט הנחקר במאמר זה; נסתפק בהבאת העיקריים שבהם (לפי סדר הופעתם) שיוזכרו במאמר: ש' צמח, 'שיחה', **עירובין** – **מסה וביקורת**, תל אביב תשכ"ד, עמ' 177-224; ד' מירון, 'הציפוי המזהיר – האמנות המליצית של אברהם מאפו ב'אהבת ציון'', **בין חזון לאמת: ניצני הרומאן העברי והידי במאה ה-19**, ירושלים תשל"ט, עמ' 15-51; י' שורץ, **הידעת את הארץ שם הלימון**

לטיפול בפרטים עצמם, יש לבחון את היצירה כמכלול; תמונת ארץ ישראל המצטיירת במכלול זה עולה מתוך התבוננות מסוימת ביצירה ככוליותה, התבוננות שעניינה תפיסת אופיה של היצירה כחלום. בהקשר זה מתבקשת זיקתו של הספר **אהבת ציון** לשיר השירים מחד גיסא ולסיפור המקראי ולנבואה המקראית מאידך גיסא, המובילה לתפיסתה כמעין 'מדרש ארץ ישראל', כפי שנלך ונבאר להלן. ננסה להראות כי חרף ההתרשמות הכללית על אודות אופיה הלא ראלי של הארץ, זיקות אלו מובילות לשימוש בתיאורים של ארץ ישראל שיש בהם מצבי כלאיים; הנוף ה'נוכח' במלוא עצמתו מהווה אבן שואבת לתיאורים ארץ ישראלים המשתלבים מעשה אמן בראליה הליטאית השונה כל כך. 'הנוף' ש'הוא הגיבור' מאפשר רתימת אמצעי עיצוב מרובים, מהם ארץ ישראלים, השאובים ממקורותינו, המשמרים ניחוח ארץ ישראלי שאינו מיטשטש חרף התמזגותו בתצורות הנוף הליטאיות.

מאפו סולל הדרך

העיון בכתבי אברהם מאפו עשוי ללמד מה גדולה ורבת כוח יכולה להיות השפעתה של יצירה ספרותית על תנועה אידאולוגית. יחד עם זאת, עיון זה איננו רק בגדר 'מבט חיצוני על...!', יש בו מעין פרשנות ליצירה, משום שהוא זורק אלומת אור לאותם היבטים שמשכו את הלבבות, ולענייננו נודעת חשיבות רבה לפן הארץ ישראלי שלה.

בכלליות, הדברים ידועים היטב ומנוסחים בבהירות: הספר **אהבת ציון** התקבל כפי שרק בשורה גדולה יכולה להתקבל. 'נתוני הפתיחה' שלו היו מבטיחים: הוא בלט ביותר על רקע הצחיחות הרגשית שאפיינה – יש שיאמרו: 'לכאורה' – את עולם הלימוד הליטאי, שהתבטא במה שמקובל לקרוא 'שיבות ליטא' ובתוכן 'שיבות המוסר'⁵. בעולם המשכילי קיבלוהו בשקיקה, ובעולם הדתי הקיצוני בחשש הגובל בחרדה; כך או כך, באף מקום הוא לא התקבל באדישות. למרות שכז'נר הוא מעוגן בכלל ברומן הצרפתי בן התקופה, עצם כתיבתו בעברית הפתיע את הכול. בהתייחסו לימות שבת העם בארצו, הוא נדמה לרבים כחזרתו של הקול הנבואי⁶, סיפור מחודש

⁵ פורח, אור יהודה 2007, עמ' 29-82; 'י' ברלוביץ, 'מאפו ויעבץ בארץ ישראל: זיהויה של עמימות פואטית', **בקורת ופרשנות** 43, תש"ע, עמ' 29-62.

⁶ אציג ניסוח שהועלה בגיליון האחרון של **זרמים** – ביטאון ספרותי בשפה העברית בוילנה, המציג את ההפתעה שבה נתפס עצם קיומה של ספרות יהודית בליטא: "...ליטא 'המתנגדת', היבשה והמתפלפלת החלה בשירה וקמו לה מאפו, אד"ם ומיכל, וגליציה החסידית, המתלהבת ומתרווננת בעממיותה התמימה, הוציאה מקרבה תורנים, חוקרים וחצאי חוקרים..." (ש' פינלוס, 'בדרכי היצירה', **זרמים** יח, תרצ"ג, עמ' 5).

⁶ מעט על תפיסתו של מאפו כ'חזוה' ייאמר להלן; כללית, כינוהו כך, הן משום שהשפה העברית דאז, שלא הייתה עדיין מדוברת, לא פיתחה בשלב זה מונחים ליוצרים ואנשי רוח, הן משום שבאמת ראוהו כנביא!

'הנוף היה הגיבור' – על תיאורי ארץ ישראל בספר אהבת ציון של אברהם מאפו

של התנ"ך המהבהב בחשכת הגלות. אין תמה אפוא כי היו שהתקשו להתמודד עם החידוש שבו, חשו שיש בו דבר של פלא, אך לא ידעו איך ליישב פלא זה עם 'ארון הספרים' המסורתי;⁷ ואכן, היו שבתוך ארון זה הקצו פינה סודית ל**אהבת ציון**, וקראו את מאפו במחירת, ⁸ מה שאך הוסיף משנה קסם ליצירה שנתברכה בו בלאו הכי. במעמדה כיצירה קנונית שהתבצר כבר זמן קצר לאחר כתיבתה, היא עוררה רצון להמשך; אצל רבים נולדה בעקבות קריאתה השאיפה ליצירה – אחיזה בעט סופרים; אכן, למאפו היו ממשיכים מסוגים שונים.⁹

השפעתו של מאפו על השקפתה של תנועת השיבה לארץ ישראל (שהתגלמה בראש ובראשונה בציונות) ועל הפרקטיקות שלה, נידונה לא אחת. לענייננו יפה הוא סיכומו של שמואל אלמוג:

7. התיאור של בחור הישיבה הווילנאי המחפש את דרכו ממחיש זאת בצורה חדה: "...וכדי שלא יצטרך להוריד את הכובע בכל רגע ורגע התחכם מנשה ויניחנו תחת בית שחיו וילך ויבוא עד ישיבת ר' מיילה מהלך 2 ק"מ גלוי ראש. בישיבה נבחן מנשה ע"י המנהל בן ציון ולטמן, ולא רצה לקבלו, לא מהעדר ידיעה בגפ"ת חס ושלום, אלא מחוסר 'שיעור' מתאים לידיעותיו העמוקות בים התלמוד. בכל זאת נשאר מנשה בישיבה... מנשה הכניס אל הישיבה ספרים חיצוניים כמו 'אהבת ציון', 'התעודה', 'האמת והאמונה', והרעיל את כל הישיבה. סדר גניבה שיטתית של נרות מאת השמש, ולבסוף ארגן שביתה: הדרישה היתה מהנהלת הישיבה – תוספת של רבע ליטרה לחם במקום שלושה רבעים שהיו מחלקים חנם יום יום למחוסרי 'מים'. בעד עון זה גרשו את מנשה מן הישיבה..." (ד' לבני, **ירושלים דליטא** א, תל אביב תר"צ, עמ' כד-כו).

8. אכן, לעתים מדובר היה בארון ממשי כפי שעולה מהתיאור הבא: "כוונה כפולה הייתה לאבי בכך ששם את הכסף במדף עליון זה, שלא תהא יד הנכנס ויוצא בבית מגיעה חלילה לאותו אוצר בלום. כמו כן, נקפו לבו מלערבב קודש בחול. ספרי גמרא, משנה, מדרשים וספרי קודש אחרים לא יהיו סמוכים אל שטרות כסף של המדינה, ומטבעות של נחושת וכסף, אפילו של מטבע של זהב, שיש בהם ערך ואין בהם קדושה – אלה מוטב שילוונו בצל ספרים שהם 'טרף ופסול', ספרי השכלה רק מבלי עולם מוציאים זמנם עליהם. חובב ספרים היה אבי... עד היום נפלא ממני כיצד הגיעו לידי של אבא ספרים אלה בעשרותיהם, ספרי השכלה פסולים תכלית הפסול: 'אהבת ציון' ו'אשמת שומרון' של אברהם מאפו, 'קבורת חמור' לפרץ סמולנקין, שיריו הקנטרניים של יהודה לייב גורדון ואחרים כמותם פורקי עול יראת שמים ומנהגי החסידים, רחמנא ליצלן. עד היום תמה אני למקורם של אותם ספרים וקונטרסים מרדניים, שמקומם לא יכירם בבית ירא וחרד, המקפיד על מצוות קלות כחמורות כביתו של אבי. סוד זה ירד עם אבי ז"ל לקברו. לימים כשגדלתי והתחלתי להרהר גם במופלא ממני, עלה בי החשד באבי, יסלח לי אלוהים על שמך חשד זה שמא הוא עצמו, אבי, נטה בימי נעורתי ובחרותו לספרים מעין אלה..." (ש' קודש, **מספר סיפורים מבית אבא**, אשדוד תשנ"ג, עמ' 58-59).

9. ש' בן ציון מספר על עצמו בביטאון ספרותי וילנאי: "אני התחלתי לכתוב ממש לאחר קריאת הספר הראשון ('אהבת ציון' כמובן) אבל רק התחלות כתבתי..." (ש' בן ציון ז"ל – פרקי אוטוביוגרפיה, **זרמים** יז, תרצ"ג, עמ' 7).

אין צורך להפליג בחשיבותו של אברהם מאפו ולהכביר מילים על ההשפעה הרבה שנודעה ל'אהבת ציון' שלו על דורות של קוראים. מאז הופעתו הראשונה של הרומן הזה ב-1853 נדפס שוב ושוב בכמה מהדורות בעברית, ותורגם גם לשונות אחרות. תיאוריו של מאפו והדמויות שעיצב שייכים לא רק לתולדות הספרות אלא אף להיסטוריה של הציונות. הוא נתן ביטוי ליחס חדש אל חיי הכפר ואל העבודה הגופנית, וממנו קיבלו יורשיו וממשיכיו בספרות ובחיים.¹⁰

לטעמי יש מקום להוסיף לאפיון קולע זה גם צד סמוי של צבאיות – הירתמות למאבק צבאי למען העם והמולדת שקיים אצל מאפו (סיטואציות דוגמת הפרדה של יורם היוצא לקרב מול הפלשתים, ממשפחתו, ודבריו לידידיה על האפשרות שלא יחזור משדה הקרב, לא היו חזון נפוץ בהווי של יהדות מזרח אירופה).¹¹ במקביל, גם ההתמקדות בדמויות הפשוטות והעצמתן¹² תורמת את תרומתה החינוכית לרוחות השוויון שמשבים קלים שלהן החלו לנשוב באוויר היהודי דאז. מצבים ספרותיים אלו תרמו את תרומתם הצנועה לעיצוב דמותו של 'יהודי חדש'. ואם דובר קודם על ממשיכים למאפו, בהקשרים אלו בולטת מאוד השפעתו על כותבים בין אנשי העלייה הראשונה,¹³ שיצרו תשתית לחינוך ארץ ישראלי בנוסח שסוכם על ידי אלמוג בדברים דלעיל. כללו של דבר, בצד גורמים רבים, ובלי ליטול ולו מעט מתהילתם, נודעה חשיבות רבה למאפו בעיצוב תמונת העולם הציוני בהקשריו העיוניים והמעשיים גם יחד.¹⁴ בתוך הקשרים אלו בולטת במיוחד יצירת דפוס מיוחד של געגועים לציון; לשון אחרת, ניתוב מוטיב הגעגוע שריחף בערטילאיות מעל (כמעט) כל יצירה יהודית בגולה לאפיקים מוחשיים, לצורות בעלות דמות וצורה שניתן להזדהות עמן.

10. ש' אלמוג, 'הגאולה ברטוריקה הציונית', בתוך: ר' קרק (עורכת), **גאולת הקרקע בארץ ישראל – רעיון ומעשה**, ירושלים 1990, עמ' 18.
11. ניתן דעתנו לתיאור: "ויוורם, אשר היה משרי הצבאות, היה נכון גם הוא לצאת למלחמה על הפלשתים... הנני יוצא מחר למלחמה, ומי יודע אם אשובה בשלום אל ביתי... אולי אֶסְפָּה במלחמה, או אלך שבי לפני צר, והיית לאב לביתי... וממחרת היום הוא, כעלות השחר... ויבך על צוארי נעמה ויצא עם הצבא" (**כל כתבי אברהם מאפו**, תל אביב תשכ"ד [להלן: **מאפו**], עמ' ד).
12. עלילת **אהבת ציון** מתרחשת בימים הרי גורל לישראל, ימי ישעיהו וחזקיהו. היעדרם הכמעט מלא מן העלילה מפנה בהכרח את הזרקור לאנשים האחרים, ל'קטנים' שנוכחים באותה עת.
13. בניסוחה של יפה ברלוביץ: "בדיקה בעדויותיהם של סופרי העלייה הראשונה תעלה, שרוב מחבריה מצביעים על יצירתו של מאפו כספרות שהזינה את נעוריהם, והייתה אפקטיבית ומעשית גם לגבי דרך חייהם וכתבתם מאז" (ברלוביץ [לעיל, הערה 4], עמ' 61, הערה 76).
14. שורץ (לעיל, הערה 4, עמ' 70) מבין מגמה זו כמעשה של 'בריאה': "התיישבות מחודשת בחבל ארץ ישן-חדש לאקט של זיווג בין גבר לאשה". אכן, היו שראו כך את המעשה הציוני, אך ספק אם הדברים מגיעים לביטוי כה קיצוני דווקא ב**אהבת ציון**.

אהבת ציון של מטה

ארץ ישראל כזירה היא מחויבת המציאות ביצירה כאהבת ציון, ה'משחזרת' את ימי המקרא; העלילה מתרחשת כזכור ביהודה ובישראל (במשים או שלא במשים, מאפו איננו מציב קו גאוגרפי ברור ביניהם), בתקופת מלחמת סנחריב. אולם, איזו ארץ ישראל היא זו? בניסיון להשיב, מתבקשת הערה ספרותית בסיסית. בהיותו מעין חיקוי לסיפור המקראי, אהבת ציון מאמץ את העלילה כציר ספרותי מרכזי. כפי שציון, הוא בנוי במתכונת של סיפור ארוך ורבהסתעפויות, אך הללו אינן 'מתפזרות', וביצירה נשמר קשר הדוק עם חוט שדרה מרכזי. אכן, מבחינה זו היא מזכירה מאוד את התבנית של רומן קלסי; אולם, בה בעת היא מזכירה דווקא את שיר השירים; הן בפניה החיצוניים (ריבוי ציטוטים משיר השירים המשמשים כמוטו),¹⁵ והן בבסיס העומק שלה – גילויי אהבה מושהית, שבמימושה מתגלים קשיים ועיכובים, והיא הולכת ומתרחקת במהלכם של נדודים ומסע הקשורים במרעה צאן;¹⁶ ומתוך מסעות אלו העלילה של שיר השירים מפנה מקום ל'מקום'. רוצה לומר, הנדודים והמסעות של שיר השירים מתרחשים בנוף, ולכן משמעותו ביצירה חורגת מ'זירה' טכנית גרדא.

הזיקה הזו של אהבת ציון לשיר השירים מהווה מפתח להבנתה של היצירה ותיאורי הנוף המקופלים בה. מעבר לנוכחותו המרהיבה של 'המקום' בולט בשיר השירים היסוד החלומי, גם אם ניתן להתווכח על שיעוריו ועצמותיו.¹⁷ הוא הדין באשר לאהבת ציון; ובנקודה זו אנו נוטים לאמץ את גישתו של אליעזר שטיינמן שתפס את היצירה בכללותה כהשתקפות של חלום.¹⁸ חלומות מבצבצים לרוב על

15. המוטו החשוב הוא כמובן של היצירה בכללותה; אהבת ציון פותחת בשני פסוקים שעניינם 'אהבה': "אוהב ה' שערי ציון" (תהילים פ"ז, ב) ו"תוכו רצוף אהבה מבנות ירושלים" (שה"ש ג', י). אכן, זהו אפיון מקראי מוצלח ביותר של רוח היצירה! פרק ו פותח ב"על משכבי בלילות בקשתי את שאהבה נפשי" (שם, א). פרק כט פותח ב"קול דודי הנה זה בא מדלג על ההרים מקפץ על הגבעות" (שה"ש ב', ח). כמתבקש, יש אף פתיחות של פרקים בפסוקים מישיעיהו.

16. "מי יתן שבתני כל ימי חיי בנאות הרועים האלה, כי נעים לי זר פרחים, אשר יהיה לעטרת צבי על ראשי הרועים והרועות, מהשביסים והשהרונים, אשר יעדו קדקוד בנות ציון, וקול חליל הרועים על נאות שדי ערב לאזני מקול כנור ועוגב בבתי המשתה אשר בירושלים" (מאפו, עמ' יא), אומר רועה צאן – גיבור עלילת אהבת ציון.

17. יאיר זקוביץ מנסה להתמודד עם הטענה הידועה ששיר השירים חלום הוא: "אמנם ניתן להצביע בספר על שירי חלום לא מעטים אך בהכללת השירים כולם תחת הכותרת החלום יש משום הגזמה יתירה" (י' זקוביץ, שיר השירים – מקרא לישראל, ירושלים-תל אביב תשנ"ב, עמ' 28). אכן, יש טעם בדבריו, אך אנו מסתכלים על ההיבט הסטרוקטורליסטי; מדובר ביסוד עומק המכתיב את ההתפתחויות ב'פני השטח' של שיר השירים.

18. רבים אחזו בסגנון כזה: "אהבת ציון היא אפוא חלום הנעורים של מאפו על עולם קדומים, על מולדת נכספת של האומה עלי אדמות, חלום כיסופים שלא הקיץ [= מאפו] ממנו לעולם

'פני השטח' של היצירה; רבים בה החולמים ורבים החלומות; אך חלומות מפורזים אלו אינם עומדים בפני עצמם, הם משקפים את מה שמקובל לקרוא בניסוח סטרוקטורליסטי 'סוד עומק' של היצירה שהוא – לדעתנו – החלום. כביכול, אין זו רק יצירה רבת חולמים, זוהי יצירה נחלמת; חלומותיה החיצוניים מהווים עקבות המדריכים אל החלום המהותי – החלום הפנימי. והנה, דווקא מתוך חלום זה עולה אליבא דשטיינמן נגיעתה במציאות: "וכיון שמאפו סח לנו באמת מתוך מה שחלם, קלע לתוך בבת עינה של המציאות".¹⁹ לכאורה, 'מציאות' זו צריכה לשקף את ארץ ישראל 'כפשוטה', ומסתבר כי מאפו התאמץ בכל מאודו לתאר ארץ ישראל ראלית: "אין בספר 'אהבת ציון' זכר לציון של מעלה; אין בו כלום שאינו בגדר פשט".²⁰ ויותר מכך, מאפו ביקר, אליבא דשטיימן, את הגישה הרווחת להגביה את היהודי לארץ ישראל של מעלה, גישה שאפיינה את העולם היהודי של הגלות:

יותר מדי [לדעתו של מאפו] שגו דורות מישראל בארץ ישראל של מעלה וטיילו בפרדס, המספר העברי הראשון [= מאפו] ראה הכרח לעצמו בין מדעת ובין שלא מדעת לפסוח על כלל הדורות הפורחים באוויר הדמיונות על מנת לעגון בארץ ישראל הקדומה, הרעננה, ההומיה זמירות ותשואות, ולטעת שם את חלום האהבה אשר בין אמנון לתמר.²¹

אולם, יאהב היוצר את הפשט ככל שיאהב, 'חלום' מאפשר בכל זאת 'ראליה' אחרת, כבלי 'המציאות הנחלמת' אינם הדוקים, ולמרות הכוונה הברורה להתקשר לארץ ישראל הארצית בפועל ('לעגון בארץ ישראל הקדומה'), ה'חלום' המניע את מאפו הביא לעולם מספר תיאורים שהרובד הראליסטי שלהם רחוק מהראליה הארץ ישראלית במשמעותה הפשוטה.

מבחינה זו העיון באהבת ציון די מבלבל, שלא לומר מתעתע; השליטה המלאה – אפשר מופתית – של מאפו בתנ"ך ובעברית המקראית, השיבוץ של אין ספור רסיסי פסוקים, המשווה ליצירה את אופיה הדמוי-מקראי, מובילים לתיאור מקראי של ארץ ישראל. מאפו איננו ממציא מקומות ואינו בודה מלבו תיאורים שחורגים ביודעין מהנוף המקראי; אולם, מאחורי הכסות של 'פני שטח' מקראיים, מסתתרת ראליה אחרת. ומבחינה זו, כהצלחה גדולה של מאפו תיחשב השפעתו על כתובים אחרים, הצלחה הנעוצה בכך שהנוף המדומיין של מאפו – דווקא הוא – השתקע בתיאורים ישירים של ארץ ישראל שבאו בעקבותיו.²²

לחיי מציאות... 'אהבת ציון' היא יצירה אפרורית, רק חלום, שירה... עין החוזה [= מאפו] ראתה את נופי החלום" (י' ליכטנבום, סופרינו, ירושלים 1958, עמ' 14-15).

19. א' שטיינמן, במעגל הדורות, תל אביב תש"ד, עמ' 17.

20. שם, עמ' 22.

21. שם.

22. "תיאורי ארץ ישראל של סלומון דומים במיוחד לאלה של מאפו; מקורה של קרבה זו באופני

'הנוף היה הגיבור' – על תיאורי ארץ ישראל בספר אהבת ציון של אברהם מאפו

להלן נרחיב בשאלה מהו בדיוק טיבה של אותה ראליה אחרת, ומהו יחסה לתיאור המקראי.

ההשפעה הליטאית

כמשתמע מהדיון שלעיל, מעבר להתפעלות שעוררו ציורי הנוף של מאפו, התעוררה גם שאלת נאמנותם למקור. ראובן בריינין בניתוח מעמיק – מהראשונים על יצירת מאפו שעלו בדפוס – הביע את התרשמותו:

מה נאמנים ומה יפים המה הציורים האלה! כמה חן טבעי וכמה תמימות ונעימות שפוכים על החיים האלה, ומה רחוקים היו מהם החיים אשר ראה המספר מסביבו. מאפו לא ראה מעולם בעיניו לא כרמים ולא בוצרים ובוצרות, ובכל זאת מידי קוראנו את דבריו... נדמה בלבנו כי אחד הפייטנים אשר חי לפני אלפים וחמש מאות שנה תאר את בצירת הכרמים בכרמל ככל אשר ראו עיניו, לא הפיל דבר. מה נאמנים בציוריו אלה צבע המקום וצבע הזמן.²³

חרף המודעות הברורה לכך ש"רחוקים היו מהם" [= מהציורים המקראיים המקוריים] החיים אשר ראה המספר מסביבו", "מאפו לא ראה מעולם בעיניו לא כרמים ולא בוצרים ובוצרות", פשיטא לו לבריינין כי מאפו משול כ"אחד הפייטנים" הקדומים שצייר "ככל אשר ראו עיניו", ומכאן התרשמותו – "מה נאמנים בציוריו אלה צבע המקום וצבע הזמן". ביטויים אלו של בריינין משקפים כמדומה נאמנות פשוטה של המתאר למקורם הארצי של תיאוריו; כביכול, חרף המרחק במקום ובזמן השכיל מאפו לקלוע למציאות הארץ ישראלית המדויקת. נחזור ונדגיש, בין שעשה זאת על בסיס מקורות בני תקופתו שעמדו פה ושם לרשותו²⁴ ובין שפעלה כאן האינטואיציה שלו ופרשנותו לכתובים – כך גורסת אסכולה זו – כיוון מאפו לארץ ישראל של מטה.

אולם מאפו הובן גם אחרת. היה זה 'איש קובנה' אחר – חיים נחמן שפירא ה"ד,²⁵ שהעמיד בצורה ברורה על אופיו הליטאי של הנוף של אהבת ציון, הוא הנוף

הכתיבה הספרותית המאחדת את השניים ואולי גם בגלל השפעתו הגדולה של מאפו על כל בני אותו דור" (ט' כהן, 'מ"אהבת ציון' לפתח תקוה – תיאורי א"י בכתבי יואל משה סלומון, קתדרה 10, תשל"ט, עמ' 163).

23. ר' בריינין, אברהם מאפו – חייו וספריו, פיעטרקוב תר"ס, עמ' 133.

24. חיים נחמן שפירא בספרו על ספרות ההשכלה בגרמניה מראה באופן שאיננו משתמע לשתי פנים איך מושפע מאפו משלמה לבינזון ששילב בחיבוריו 'מדע' ושירה (ח"נ שפירא, תולדות הספרות העברית החדשה א, תל אביב ת"ש, עמ' 456-457).

25. מי שהעלה את קרנו של מאפו בליטא בכתבו עליו ועל יצירתו בליטאית (Kaunietis A.) 'Mapu'; 'אברהם מאפו הקובנאי'), היה ד"ר ח"נ שפירא, חוקר הספרות הנודע ומרצה בדרגת פרופסור באוניברסיטת קובנה. ספרו על מאפו בליטאית נכתב בשנת 1928, וזכה לעניין רב בליטא. האהדה לה זכה שפירא בחוגים הספרותיים הליטאיים לא עמדה לו עת נרצח יחד

אשר נשקף לנגד עיניו של מאפו בשבתו באותה סוכה שבה התחברה לפי המסורת **אהבת ציון** (להלן), הוא הנוף שהכיר מאפו מנעוריו. לשיטתו של שפירא, הנוף הוא ליטאי במובן זה שמתחת מעטה הכסות החיצונית של ביטויים מקראיים מסתתר בעצם מראה ליטאי.

אף שיש ביצירה מספר ביטויים מובהקים של מראות ליטאיים, מהם שיוצגו להלן, טענה זו היא כמדומה קיצונית מדי; להלן ננסה להראות כיצד נשזרים התיאורים הליטאיים והציורים המקראיים זה בזה ליצירת מקלעת אחת. מכל מקום, בעסקנו בהשפעת הנוף הליטאי, אין להתעלם מהרעיון הפשוט כי עצם השהות בו עוררה לחיבת הטבע. ואכן, היו שמבלי להתייחס באופן ישיר לטיעונו של שפירא, ראו את השפעת הנוף הליטאי בהקשר עקיף; לא בהכרח כמעצב ישיר של התיאורים **באהבת ציון**, אלא כיוצר את עצם עניינו של הסופר בטבע ובנוף. לפי זה, מאפו אכן מצליח לחרוג מהמעטפת הקודרת של נוף העיירה אל מרחבי היערות והאגמים. כך מתאר את מאפו הצעיר מעריצו הגדול, יעקב פיכמן:

לד־פייטן מגלה את חן העולם גם כי ישב במחשכים. פורץ מאליו אל השדה ואל היער ואל המים, ונפשו אוספת שלל לכל ימי חייה. ניתן לצייר את מאפו הקטן בשובו מן החדר ומבית־המדדש והוא כולו שקוי דמיונות משכרים. לא בתי העץ המשחירים בשכונה [= סלובודקה בקובנה] הם מקום הויתו האמתית, כי אם נצנוצי הדשא מאחוריהם, נוף היער ונוף המים אשר ברכו את הסביבה הנפלאה. אני משוה לנגדי את מאפו בעודנו קטן, כשהוא לומד הרבה וחולם עוד יותר על ימות המשיח. ודאי שהיה מתגעגע בכל ימי החורף הממושכים על בקיעת הקרח, על תרועת הויליה האביבית.²⁶

אין לנו אלא לשער כי מראות הנוף שספג בילדותו הטביעו את חותמם על יצירתו, לאו דווקא בשאלה ישירה של ציורים מפורשים אלא כגורם מעורר השראה. אם נבוא לסכם, נחמן שפירא הבלויט עד מאוד את הצד הליטאי; לדידו השפעתו של הצד הליטאי היא ממוקדת, ספציפית, ניתנת לאבחון ולזיהוי. אנו לעומת זאת ננסה להציג את המורכבות של מעשה הכלאיים – השילוב של ארץ ישראליות בנוף

עם משפחתו בחורף 1943 בפורט התשיעי – 'גיא ההריגה' של גטו קובנה. מפעלו הגדול על ספרות ההשכלה שהיה עמו בכתובים אבד לעד. בתוך מפעל זה היה לפי הידוע לנו גם ניתוח של מאפו המיועד לחוקרי הספרות העברית; מאחר שאבד לא נותרנו אלא עם ספרו הליטאי, והאיזון בין השפעות הקשורות לכותבים על ארץ ישראל, לבין החשיפה הישירה לנוף הליטאי נעלם מאתנו.

26. **מאפו**, עמ' VIII. פיכמן במבואו לכתביו של מאפו, ראה בקשר ינקות זה צד חשוב להבנת היצירה: היו שראו בסביבה זו קדרות מחשיכה; פיכמן מתפלמס עמם ומנסה לתאר מה ראה מאפו הקטן בסלובודקה: "ואפשר שצדקה עשה הגורל למאפו שנטע אותו תחילה בפרבר עגום זה, במקום שהיה ימים רבים נתון לתורת הנגלה והנסתר, והיה מכונס כולו בתוך עצמו" (**מאפו**, עמ' VII).

'הנוף היה הגיבור' – על תיאורי ארץ ישראל בספר אהבת ציון של אברהם מאפו

ליטאי. לצורך כך נביא מספר דוגמות רבות משמעות, הן לעצם עיצוב הזירה ברומן עצמו, הן להשפעת היצירה על קוראיה הרבים עד אין ספור. הדוגמות – חמש במספר – עוסקות במצבים מובחנים של נוף וטבע ביצירה, ובבחינת זיקתם האפשרית לתשתית הארצית של ליטא מחד גיסא ולארץ ישראלית מאידך גיסא; לא נעסוק כאן בהשפעה האפשרית של אורח החיים הליטאי על עולמו האישי של אברהם מאפו, דבר הראוי לדיון בפני עצמו.²⁷

חמש דוגמות

ארץ נחלי מים. נפתח בדוגמה פשוטה הקשורה בפן מוכר מאוד של פני השטח הליטאיים – נוף נחלים. ליטא (בצד חבלים רבים ביותר בצפון-מזרח אירופה) התברכה בגופי מים לרוב; אשר על כן, אין תמה כי תיאור של שלב משמעותי בסיפור – פרשת הצלת תמר על ידי אמנון מהארי המסתער לטרפה – מתרחשת סמוך לנהר. והנה, הנהר איננו רק זירה טכנית לאירוע, הוא מנוצל כדי לתאר גם את רגשות הצניעות המפכים בלבם של השניים, שכן נוכחותו מאפשרת מבט אל המים, במקום מבט פנים אל פנים:

ותמר, אשר לא ידעה מה קול ענות הזה, לא שמה לבה לזאת, ותלקט פרחים בלכתה ותעש לה זר פרחים יפה מאד, ותבוא אל המקום ההוא, אל שפת יובל המים, אשר רעה אמנון שם את צאנו ביום אתמול, והנה לבבה פחד ורחב, כי ראתה את אמנון משפת יובל השני משקה את הצאן. כיונים על אפיקי מים, כן שתו שניהם את עיניהם על פני מראה המים, אשר השביעם נעימות, כי את שכיות חמדתם ראו עיניהם במים הנאמנים, עקב בשתם להביט מראיהם פנים אל פנים... ותשלך את זר פרחיה אל שפת יובל המים, אשר אמנון שם.²⁸

אין זאת אלא כי רק מי שגדל על נוף הנחלים והנהרות מסוגל להגיע לרמת דיוק שכזו. תיאור מעניין עולה גם מפרשת לקיחת ארבעת המינים. יסודו בתיאור פשוט:

27. יש מקום לומר מילה או שתיים באשר לבחינת הזיקה של **אהבת ציון** לאורח החיים הליטאי. למיטב ידיעתי אין עדות מפורשת כי מאפו עצמו הקדיש עניין לשפה הליטאית או לתרבות הליטאית. בליטא הנשלטת במישרין על ידי רוסיה הצארית (לאחר חלוקת פולין השלישית והכיבוש הרוסי בסוף המאה השמונה עשרה), הוטרד המשכיל הצעיר בגין אי-הבנתו את השפה הרוסית וממנה עבר להעשיר את ידיעותיו בשפות אחרות. אולם גם אם לא התייחס במישרין לעולם הליטאי האוטנטי, אפשר שעולם זה עמד לנגד עיניו בצורה כזו או אחרת, והיה כרוך בהתייחסות לטבע ולנוף. התרבות הליטאית היא כפרית במהותה. העיר קובנה במובן זה, גם אם לא הייתה מטרופולין גדול, היה בה יסוד רב-לאומי. לעומת זאת תחת השלטון הרוסי, הליטאיות האוטנטיות שרדה ואף פרחו דווקא בכפרים. כפריות אותנטית זו יכולה להסביר ולו באופן חלקי את זיקתו העמוקה של מאפו לחיי הכפר.

28. **מאפו**, עמ' יא. איננו נכנסים כאן לזר הפרחים בראש הנערה – ללא ספק פריט פולקלור ליטאי – משום שהתמקדותנו בנוף מכתובה הימנעות משאלות של אורח חיים.

"ובני ציון, החרדים לדבר ה', השכימו טרם השחר עלה, וישטחו להם שטוח בין ההדסים אשר במצולה ובעמקים על כל יבלי מים. זעיר שם, זעיר שם";²⁹ אך בשלב מתקדם יותר בהרצאת הדברים, בתיאור הדרך אל המקדש, מאפו גולש לציור מרהיב:

כוכבי נשף כהו, חורו מאור יפעת שחר חכלילי, הנוצץ בירקרק חרוץ. פני קדים מתולעים מלהבות אש פלדות, אשר יחצוב השמש טרם צאתו מאהליו. נהרים ויאורים נחים ושקטים שוכבים בין שפתיים כתבנית רקועי פחי כסף ומוצקים כראי בגדותיהם.³⁰

יחד עם זאת, חרף הנאמנות הבסיסית לנוף הליטאי, במקרא ניכרת גם ארץ ישראל בנחלי מים; ככלות הכול, נחלי מים אינם יסוד זר לגמרי לנוף הארץ הישראלי. אולם, בתיאורי ארץ ישראל מדובר בשבח ("ארץ נחלי מים עינת ותהמת" – דברים ח', ז), הראוי למליצה ("והיה כעץ שתול על פלגי מים" – תהילים א', ג), שהגם שיש לה אחיזה במציאות, היא איננה שכיחה, בעוד שבליטא הרי זו היא תצורת נוף שגרתית ביותר; מבט פשוט אל מרחבי ליטא מגלה מלוא העין גופי מים לאין-ספור. אכן, לליטא יאה התיאור "נהרים ויאורים נחים ושקטים שוכבים בין שפתיים כתבנית רקועי פחי כסף ומוצקים כראי בגדותיהם"; ועם כל זה, במגוון הנופי הארץ ישראל, עצם התיאור איננו בלתי-מתקבל על הדעת, במיוחד בהתייחס לסביבות מסוימות. אמנם הנחלים שנזכרים בסיפור המקראי³¹ אינם משתבצים באופן חלק בהקשר הסתמי של פגישה – סתם פגישה – משני עברי נחל זורם, מהסוג שתיאר מאפו, ואף לא בהשתקפות הדמויות במימיהם;³² ובכל זאת, הסיטואציות הללו אין בהן זרות למי שאמון על קריאת המקרא, ודאי שאין הן טורדות במיוחד את מנוחתו של קורא מאפו שגדל על ברכי המקרא; יש בהן – כך כמדומה צריך להיות הניסוח – כדי לחזק מצבים מוכרים מהניסיון המקראי ולהעצים חוויות מקראיות שגרתיות.

גשם בקציר. אפיון מעניין הקשור באקלים עולה מתיאור המטר בקיץ: "עודם מדברים ומטר סוחף נתך ארצה, ועזריקם נשא בשרו בשניו. ויעזוב שיחו על דבר אמנון, וידבר על דבר המטר, אשר יפריע קוצרי שדות ממעשיהם".³³ גם כאן, נישא

29. מאפו, עמ' סה.

30. שם.

31. בסקירה של ערך 'נחל' בקונקורדנציה עולה תמונה פשוטה וברורה: יש שמות גאוגרפיים שתחילתם ב'נחל', יש ציורים הקשורים באופן ברור ל'נחלי אכזב', הן בהיותם יבשים הן בהזרימם שטפונות פתע, ויש מליצות מסוגים שונים. תמונה דומה עולה מסקירת מונחים מקבילים. בערך 'נהר' יש התייחסות ישירה ועקיפה לנהרות מצרים ובבל.

32. הדוגמה החז"לית המפורסמת של 'הנזיר מהדרום' (נזיר ד ע"ב) איננה ממקור ארץ ישראלי טהור אלא ממוצא ספרותי יווני.

33. מאפו, עמ' כה.

'הנוף היה הגיבור' – על תיאורי ארץ ישראל בספר אהבת ציון של אברהם מאפו

איזה 'ריח' של ארץ ישראל, משום שהחשש ממטר בעת הקציר איננו משולל יסוד; יחד עם זאת, בארץ ישראל זהו בוודאי עניין נדיר מאוד וההתייחסות מלאת החשש אליו נובעת דווקא בגין נדירותו ("כשג בקיץ וכמטר בקציר" – משלי כ"ו, א;³⁴ מעניין השימוש בגשם בקציר כאות בפרשת המלכת שאול;³⁵ אף חז"ל הביעו עמדה מפורשת בנידון),³⁶ מה שאין כן בליטא שם מדובר בתופעה שכיחה ביותר שמפריעה זמנית לקציר, וזהו הרושם העולה מן הקטע שהובא. גם במקרה זה ניתן אפוא לדבר על ציור מעורב, שיסודו במציאות הליטאית אך הוא מובן היטב גם לעוסק במקרא.

בית הקיץ ובית החורף. כשבאקלים עסקינן עומדת בפנינו דוגמה מעניינת להכלאה של הראליה באהבת ציון – חלקה ארץ ישראל וחלקה ליטאי; כוונתנו לאזכורים המרובים של 'בית הקיץ' ביצירה:

ותימן ותמר הביאו את אמנון אל בית הקיץ ויראוהו את חדריו.³⁷
וזה היה משפט ידידיה מימים ימימה: אחרי אספו מגרנו ומיקבו, אסף את אוהביו אל בית הקיץ, ויעש להם משתה בשלשה עשר לירח האתנים, ואחרי כן סגר את בית הקיץ ויעזבהו עד שוב האביב לתקופת השנה, וישב שבעת ימים בסוכה, ויצא ממנה לשבת בבית החורף.³⁸
ויאחרו הקרואים בבית הקיץ עדי נשף, ויספרו איש לרעהו על אדות התלאות, אשר מצאום מיד צבאות אשור... ונעמה ופנינה לנו בבית הקיץ, בחדר אשר פנתה תרצה למו.³⁹

בתיאורים אלו ובאחרים מועמד 'בית הקיץ' בצורה סכמתית מול 'בית החורף'; זהו מקום שמשפחה חשובה מתגוררת בו בתקופה של כמחצית השנה ('ואחרי כן סגר את בית הקיץ ויעזבהו עד שוב האביב לתקופת השנה, וישב שבעת ימים בסוכה, ויצא ממנה לשבת בבית החורף'). דוק, במשפחה חשובה עסקינן, אך היא חלק מחברה המתוארת באהבת ציון, ואין להבין שיש כאן משהו חריג במיוחד! תיאור זה מתאים להווי הליטאי, שבו משפחות רבות יוצאות מהעיר לבתים ביערות שמחוצה

34. 'י קיל ביאר את הפסוק "כשג בקיץ וכמטר בקציר כן לא נאווה לכסיל כבוד" (משלי כ"ו, א), כך: "שלג ומטר היורדים בעתם מביאים ברכה לעולם... ברם כשהשלג והמטר יורדים שלא בעתם – כגון בעונות הקציר והקיץ – סימן קללה הם" (פירוש דעת מקרא למשלי, ירושלים תשמ"ד, עמ' רו).

35. יש בה קישור בין גשם בקציר לבין הרעה שהוא מוצא בהמלכת מלך בישראל; האות מצטייר כעונש: "הלא קציר חטים היום אקרא אל ה' ויתן קלות ומטר ודעו וראו כי רעתכם רבה" (שם"א י"ב, יז).

36. "יצא ניסן וירדו גשמים סימן קללה" (תענית פ"א מ"ז).

37. מאפו, עמ' כט.

38. מאפו, עמ' סה.

39. שם.

לה; אמת, אין אלה משפחות עניות, ואין זה בהכרח מנהגם של הכול, אך עדיין מדובר בתופעה מוכרת ואולי אף נפוצה.

אשר למקרא, 'בית קיץ' יכול להיכנס לקטגוריה של מונחים מקראיים שמאפו משתמש בהם. הוא נזכר במקרא בעיקר בהקשר של מגורי אצילים ומלכים; בית שכזה מותקף (במעין מטונימיה ליושביו) על רקע ראוותנות ונהנתנות ("והיכיתי בית החרף על בית הקיץ" – עמוס ג', טו; וראה גם הנאמר על יהויקים: "והמלך יושב בית החרף" – ירמיהו ל"ו, כב).⁴⁰ כאמור, בליטא המציאות פשוטה יותר ולמשפחות רבות היה 'בית קיץ' ששימש ליציאה אל הטבע.

חשוב לציין כי בניגוד למצטייר מהווי החיים בליטא, שם 'בית הקיץ' משמש למעין נופש זמני, מאפו מסרטט באמצעות 'בית הקיץ' את תבנית השנה הארץ ישראלית בצורה נוקשה, סכמתית; זוהי שנה דו־עונתית, יש בה קיץ וחורף. במובנים רבים צודק מאפו! גם אם אין בארץ מציאות של ישיבה חצי שנה בבית קיץ או חורף, יש בעצם ההצגה הזו היגיון; לא בהתייחס ל'בית' אלא בהתייחס ל'קיץ-חורף', שכן עונות המעבר בארץ הן קצרות, ובהחלט ניתן לדבר בצורה כללית על שנה המחולקת לשתי מחציות. גדול הספק אם מאפו ידע זאת מפי כלי ראשון, ויותר הגיוני כי הוא שאב תובנה זו מתיאורי המקרא המבליטים את המציאות הדו־עונתית.⁴¹ כך או כך מתחזקת טענתנו שמאפו מנסה לקחת מציאות ליטאית ולשבצה בדגם ארץ ישראל, זאת כבסיס לעלילה הדורשת סדר ומשטר שאותם מצא מאפו באקלים.

אם החלוקה למחציות שנה מכניסה ממד ארץ ישראלי לשימוש ב'בית הקיץ', סטייה מארץ ישראליות עולה ממיקומו של 'בית הקיץ' הנידון. מדובר ב'בית הקיץ' בהר הזיתים!: "ויקרא יורם לידידיה אל בית הקיץ אשר לו על הר הזיתים ויאמר לו: 'הנני יוצא מחר למלחמה'".⁴² בנקודה זו סטה מאפו בצורה ניכרת מהצפוי בארץ ישראל, שכן הר הזיתים במזרחה של ירושלים השוכנת על ספר המדבר באמת איננו מקום מוצלח במיוחד ל'בית קיץ' (נחזור להתייחס לכך להלן, בניתוח המבט לירושלים).

הכרמל. ל'כרמל' תפקיד חשוב ביצירה. באופן כללי הוא מקומם של נביאים, מה שיכול לשאוב השראה מסיפורי אליהו ואלישע. מעבר לכך הוא ממלא בה שתי פונקציות שישודן בטבע ובגאוגרפיה; האחת קשורה למיקומו ביחס לירושלים, והשנייה להיותו מצע לגידול כרמים. הקשרו הגאוגרפי של הכרמל באהבת ציון לא ברור, אך הוא ממלא תפקיד של נקודת מוצא לתנועה, למסע; סתרי, מהדמויות החשובות והחיוביות באהבת ציון, קשור בכרמל, ויחד עם זאת הוא מגיע תכופות לירושלים: "כי את עלית הקיר, אשר ישב בה, פָּנו לסתרי הירמותי, אשר בא מן

40. זהו אירוע שבו המקום – 'בית החורף', משמש כזירה למעשה שלא ייעשה.

41. דוגמות ודיון ראו בחיבורי: י' רוזנסון, **מדרש חודש וטבעו**, אלקנה תשס"א, עמ' 3-24.

42. מאפו, עמ' ד; וכן שם, עמ' כו, כט.

'הנוף היה הגיבור' – על תיאורי ארץ ישראל בספר אהבת ציון של אברהם מאפו

הכרמל לשבת בציון שני שבועות".⁴³ (לבקי דיו בנבכי הגאוגרפיה המקראית, עצם הקישור בין ירמות [בשפלה] לכרמל נתפס כמצריך תנועה); "ויהי בשלשה עשר לירח האתנים בצהרים, וסתרי ותימן באו מן הכרמל ואבישי בא מבית לחם אל בית ידידה...".⁴⁴ ויש גם מעבר הפוך – אל הכרמל, וכאן מודגש ההקשר השני של הכרמל – הכרמים:

ותימן בא במצות ידידה אביו אל סתרי הכרמלה, וישמח סתרי לקראתו. ויהי היום וישכימו יחדיו אל הכרמים. השחר הופיע זהרו על הדר הכרמל ובכרמים ירונו וירעע. הבוצרים והבוצרות פצחו רנה וישירו שירי יין ושירי דודים יחדיו, ותימן בא אל מבחר כרמיו עם שלשת עבדיו ויאמר להם: 'שימו לבבכם על כל ענף קשור בגמא לאות כי קדוש הוא, והרימותם את פרו לבד, כי בכורי ראשית הם משפט הכהנים. הנה שם גפן פוריה משלחת בעמק יונקותיה ועל גבעה נטישותיה, תחשוף שפע ברכה לעין רואים, זמורותיה כפופות תחת משא אשכולותיהן, אשר הבשילו ענבים מלאי חֶמֶר. מה נעמו, בנוצצם כברקת בזוהר אדמדם חכלילי! שם תאנים ורמונים מלאי עסיס יציצו מבעד לעלים רעננים הסוככים אותם, הן נשקפים המה לי, כמו ישחרוני להובילם שי אל מקום קדוש'.⁴⁵

זהו תיאור של אידיליה! מעבר לרושם הברור של חיבת חיי הכפר היתרים מחיי העיר ונעלים עליהם,⁴⁶ משתבצת דמות זו של גן עדן של פרי הארץ בהקשרים של קדושה (ביכורים), ומשתלבת באורח חיים דתי נכון כזה של סתרי. מהי זיקת התיאור הזה לראליה? אם נתייחס למקור המקראי, השאלה היא כמובן לאיזה 'כרמל' התכוון מאפו. גם במקרא עצמו המונח הגאוגרפי 'כרמל' אינו חד-משמעי, וניתן לדבר על כרמל צפוני – הר הכרמל המתנשא מעל עמק יזרעאל, ועל כרמל דרומי – הקשור ביישוב בדרום הר חברון. גאוגרפית, אלו הן שתי סביבות שונות לחלוטין,⁴⁷ והשאלה מדוע שתיהן נושאות שם דומה איננה עניין לדיון זה. גם רש"י, שמן הסתם עמד לנגד עיני מאפו שהיה בקי מאוד בכתובים, לא הקפיד על העמדה נכונה של הכרמל

43. מאפו, עמ' כט.

44. מאפו, עמ' סה.

45. מאפו, עמ' יב.

46. על המתח בין העיר לכפר באהבת ציון המגיע עד לכדי יצירת מערכת ניגודית עמד שורץ (לעיל, הערה 4, עמ' 48-49).

47. על הכרמל הצפוני עיינו: ז' קלאי, ערך 'כרמל, הר הכרמל', אנציקלופדיה מקראית ד, ירושלים תשכ"ג, טורים 324-329. על הכרמל הדרומי כתב ז' קלאי: "ונראה יותר שהמדובר על שם עצם כללי שמשמעותו ארץ כרמים וגפנים. ויש סוברים שהכוונה לחבל הר יהודה שבסביבות [= היישוב] כרמל" (ערך 'כרמל', אנציקלופדיה מקראית, שם, טור 323). בערך 'מושגים גיאוגרפיים במקרא' מובעת הפרובלמטיקה שבמונח 'כרמל': "השם כרמל הבא בשירת המקרא שיערו בו החוקרים שהוא צורה מורחבת של השם כרם... הכרמל נזכר כהיפוכו של מדבר מכאן... ושל יער מכאן...". (י' אהרוני וש"א ליונשטם, 'מושגים גיאוגרפיים במקרא', אנציקלופדיה מקראית, שם, טור 750).

הצפוני והדרומי במקומות שונים בכתוב;⁴⁸ ויתרה מזו, גם בפרשנותו מצטייר חבל ארץ שאיננו מוגדר דיו מבחינת טבעו, ובפירושו למופעים שונים של 'כרמל' בכתובים משמשים זה בצד זה כרמל הקשור ביערות וכרמל הקשור בגידולים מבורכים של תנובת הארץ.⁴⁹

דומה כי מאפו – מבלי להיכנס לשאלה הגאוגרפית המדויקת – הושפע כאן מהתפיסה הרואה בכרמל חבל פורה שלשונית נקשר בכרמים ומרוחק דיו מירושלים כדי שימשם בסיס לתיאורים המצויים ביצירתו; ובה בעת, הזיקה ליערות הקיימת במקרא ובפרשנותו היסודית בוודאי שהשתלבה בתיאורו זה, שכן היא מתקבלת כל כך על הדעת בהקשר הליטאי.

מבט לירושלים. העיסוק ב'בית הקיץ' בהר הזיתים שהוזכר לעיל מוביל לתיאור יפה זה:

והר הזיתים הוא מקום נחמד ופנה יקרה לבני ציון, ובצל זיתיו הרעננים יחסו כל אוהבי עונג ועדן. ויעלו בו אמנון, תימן ותמר בין הערבים.
ותאמר תמר: 'בעוד שלשת ימים נצא מקריה לשכון פה, ולי מה יקר המקום הזה!'.
ויאמר אמנון: 'נפלאה נפש האדם, כי חליפות תאהב כל היום: כי תבחל נפש בני הכפרים במנוחות שאננות, ושאפו המון קריה, אשר ידמו למצוא בו כל תענוגות בני אדם; ובני קריה ילאו להתהלך במקהלות עם ולראות כל פגעי בני אדם בראש הומיות, ונפשם שוקקה מנוחת יער ושקט נאות שדי. ומה יקר המקום הזה, שחוברו למו בו דממה ורגש יחדיו! הן מקדם להר הזה נראו פני ים המלח, תבנית שוממות דור ודור וסמל דממת נצח, ולפאת ים נשקפה ירושלים כולה, מחזה כליל יופי'.⁵⁰

בין העוסקים בכתבי מאפו זהו תיאור מפורסם. עקרונית, יש בו אמירה גאוגרפית נכונה, שכן התצפית מהר הזיתים מאופיינת במבט לים המלח מזרחה ובמבט לעיר ממערב. למותר לציין כי אפיון אזור ים המלח כחבל שומם נכון ומדויק. יחד עם זאת, רקע גאוגרפי בסיסי זה משרת ביצירה ציפיה פסיכולוגית המבליטה את שלוות היער – 'נפשם שוקקה מנוחת יער ושקט נאות שדי'; רקע שכזה בוודאי לא מצוי

48. רש"י מביא מדרש המסתבך בכך: "ומדרשו שמעתי ששאל בנה מזבח בהר הכרמל וזהו שאמר 'הנה מציב לו יד' (שמ"א ט"ו, יב)... ובנה אליהו מזבח זה של שאול" (רש"י על מל"א י"ח, ל). שאול, ללא ספק, נמצא בעת המדוברת בכרמל הדרומי.

49. "כרמל – יער גבוה" (ישעיהו י', יח); "מן הכרמל – הוא מקום יער ושדות תבואה" (ישעיהו ט"ז, י), בהמשך הפסוק עובר הכתוב תרועה בעת הכנת היין ודריכת הענבים ורש"י מציין: "הידד השבתי – קול המתאספים להטיל הקורה לעצור הענבים"; "כיער זה של עצים שהוא מלא עצים" (ישעיהו כ"ט, יז); "אל ארץ הכרמל – לארעא דישראל... נטועה כיער" (ירמיהו ב', ז); "והנה הכרמל – ארץ נטוע כל טוב ככרמל" (ירמיהו ד', כו); "אותן שהיו שוממים יערות ישכנו לבדד בתוך כרמל שהוא מקום מיושב..." (מיכה ז', יד); "...מושבות הטובים" (נחום א', ד). וראו לעיל, הערה 47.

50. מאפו, עמ' כו.

'הנוף היה הגיבור' – על תיאורי ארץ ישראל בספר אהבת ציון של אברהם מאפו

בהר הזיתים הארץ ישראלית הנושק לספר המדבר. מקובל שאת **אהבת ציון** כתב אברהם מאפו – למצער בטיטות רבות שלו – בסוכה ישנה בפרבר של קובנה, המכונה אלקסוט. מסוכה זו נצפה היטב נופה של קובנה על שני נהרותיה הגדולים – הניימן והויליה. בעיני רוחו השכיל לראות את ירושלים וסביבותיה כולל חבל ים המלח, אך את היערות מעניקי השלווה שאב מסביבה ליטאית זו, שעד היום ניכרת ביערותיה.

ירושלים מהותית במקרא על פי כל אמת מידה שתעלה על הדעת; השאלה היא כיצד היא מתוארת.⁵¹ ידוע גם ידוע כי יהודים העמידו את ירושלים לנגד עיניהם, ובהיעדר תמונה ממשית ציירוה רבים בדמיונם כפי שציירו. פעמים רבות מאוד הועלו ציורים דמיוניים אלו בקולמוס ממשי והתקבלה דמות אומנותית של ירושלים. אכן, בדרך כלל עסקו בכך אמנים שאינם בני ברית, אך היו גם יהודים שעסקו בכך, ובוודאי שדמויות ירושלים מהסוג הזה מצאו עצמן מלוות את מערך ההצגות של האמנות היהודית (יודאיקה), למשל בהגדות של פסח. רבים מציורים אלו מציגים ירושלים הנשענת על נופים אירופאיים לכל דבר ועניין, ורק כשהחלו להגיע לארצות מושבם של היהודים ציורים מציאותיים של ירושלים במאה התשע עשרה קיבלה ירושלים המצוירת חזות ממשית יותר ולוותה בדרך כלל בסמנים של 'מזרחיות'. מאפו 'צייר' ספרותית את ירושלים; ניכרת השתדלותו לדבוק במקרא, אך הרוח הליטאית המלווה את שאר 'ציוריו' איננה נוטשת גם את ירושלים שנותר בה הרבה מן ה'קובנאיות'.

מדרש ארץ ישראל – דיון מסכם

מסגנון ספרו פורץ הדרך **אהבת ציון** ניכר כי מאפו התכוון בכל מאודו להבקיע מבעד למחיצת הדורות ולגעת בארץ ישראל האמתית; אולם, יקראוהו נביא, חוזה, או סופר כישרוני, בסופו של דבר, לא עלתה לו אלא מה שענינו ראו; 'עיניו', תרתי משמע – הרוחניות והפיזיות גם יחד. בשכתוב הסיפור המקראי השתמש במה שענינו ראו – תצורות נוף וראליה ליטאיים, אך מתוך 'ראייה' אחרת נמצאו מעורבים בשברי תיאורים מקראיים; כך או כך מובלים כולם במאמץ רוחני כביר לראות את ירושלים ואת הארץ כפי שהיו. אכן, נדרשת **אהבת ציון** כדי לצייר את ציון, ומבחינה זו ניתן לראות באהבת ציון מעין 'מדרש ארץ ישראל'.

היום יש הנוטים להביע את היסודות הארציים של **אהבת ציון** בניסוחים ספרותיים מקצועיים לעילא. בסכמה את ההבדלים בין זאב יעבץ – המושפע ללא ספק ממאפו – לבין מאפו, אפיינה אותו יפה ברלוביץ כך: "מאפו משכתב ברומנים שלו את ארץ ישראל של תקופת המלכים כספרות על ספרות... מאפו הפעיל את

51. שורץ (לעיל, הערה 4, עמ' 34) הדגיש את מעמדה המיוחד של העיר באהבת ציון בגין מעמדה הקוטבי לניווה, לגלות.

הרומנטיזציה שלו על המיתוס המקראי... מאפו הוא הארכיאולוג של העבר⁵², והדברים נכוחים! אחרים רואים את עצם נוכחות הנוף כעיקר העומד בפני עצמו היוצר 'מקום' במובן הספרותי והתרבותי העמוק, מקום שעיקרו הוא עצם עיצובו ללא קשר מובהק והכרחי לראליה⁵³; מבחינה זו מאפו איננו 'ארכאולוג', אלא 'אדריכל נוף'. גם בתפיסות ספרותיות אלו טמונה כמדומה אמת רבה.

אנו מעדיפים שימוש בניסוח מסורתי: מאפו יצר 'מדרש' – 'מדרש ארץ ישראל'. מדרש, משום שמדרש בהגדרתו הפשוטה נקשר למקרא, וכאן הקשר נטווה לא רק באמצעות הסיפור המקראי המספר על ימי חזקיהו וישעיהו המשמש מצע ל**אהבת ציון**, אלא גם באמצעות שיר השירים, שחותמו ניכר בהקנתו ליצירה פנים חיצוניים ויסוד עומק גם יחד; ואם הזכרנו את שיר השירים, הרי המדרש – הקלסי – גם אם מבעו החיצוני מעוצב באמצעות כליה של הפרוזה (סיפור מיניאטורי וכדומה), הרי שיש בו משום שירה⁵⁴. בהיבט מבני מסוים הפתיחה בפסוקים לעלילה כולה ולפרקים מסוימים מציגה את הטכניקה המדרשית המפורסמת לפתוח בפסוק ולהתייחס אליו בדרכים שונות⁵⁵. זהו מדרש, משום שמדרש מביע את השקפתו של הדרשן על המקרא באמצעות ההווה, לשון ההווה והווי ההווה, מדרש שמערבב מעשה אומנות את הכתובים העתיקים והמציאות של ימי הדרשן, ובה בעת מאפשר לחרוג מהמציאות ולהמריא על כנפי החלום, וכלל איננו בטוח שאין זה חלום על פי הפשט. זהו מדרש ארץ ישראל משום שכמו שחשו רבים 'הנוף הוא הגיבור'⁵⁶ וידעו

52. ברלוביץ (לעיל, הערה 4), עמ' 61.

53. כדברי 'סופר זקן' במסה של שלמה צמח 'שיחה': "ודאי לא נוף של ארץ ציון וירושלים כאן. גני קובנה בירת ליטא כאן, על רכסיה ועל גדות הניימן; שם בנה לו מאפו סוכתו ובצילה כתב דברים אלה. אבל אין בכך כלום. גם תמונת הנוף הראשונה של ויטץ בציור 'הדיג של פטרוס' לא ימה של טבריא ומראות גדותיו מצוירים שם אלא ימה של שווייץ. העיקר הצורך להיזקק למראות חוץ ולהעבירם מתחום הטבע לתחום האמנות. כאן במעבר הזה מתגלגל טבע אילם על ידי מעשה האדם בעולם שכולו מדובב שאר רוח אנושי" (ש' צמח, 'שיחה', **עירובין** – **מסה וביקורת**, תל אביב תשכ"ד, עמ' 222). שורץ (לעיל, הערה 4), אימץ הרבה מהתובנות שהציע צמח; ומירון (לעיל, הערה 4) הוביל את ניתוח המקום לדיון מרתק המגיע ממש עד כדי פולמוס אישי עם הסופר.

54. בהקדמתו למהדורתו **אהבת ציון** כותב "ח טביוב: "השמטתי את כל השירים שבספור הזה (מלבד שיר אחד) יען כי כוחו של מאפו אינו גדול בשירים" (א' מאפו, **אהבת ציון**, מעובד ומבואר בצרוף תולדותיו מאת "ח טביוב, ירושלים תש"ח, עמ' 4). מעבר לשאלת ההצדקה לצנזורה, המשפט "כוחו... אינו גדול בשירים" איננו מטיב עם הערכת היצירה!

55. לעניות דעתי אין זה דומה לפתיחה ב'מוטו' זה או אחר, המקובלת היום! היום פתיחה בפסוק וכיוצא בכך הינה בעיקר תחבולה שעניינה לגוון ולעורר למחשבה; מאפו ראה לנגד עיניו מדרשים שפתחו בדיוק כך.

56. דומה כי בריינין אפיין נכונה את שאלת היחס בין מספר תיאורי הטבע ב**אהבת ציון** לבין איכותם: "לא רבים המה הציורים ממראות הטבע בציון אשר נתן לנו מאפו בסיפוריו. אולם הציורים המועטים אשר נתן לנו מציגים המה בחנם ויפעתם, בטבעיותם ובהירותם,

'הנוף היה הגיבור' – על תיאורי ארץ ישראל בספר אהבת ציון של אברהם מאפו

להעריך את חלוציותו וראשוניותו של מאפו בהעמדה זו של הנוף.⁵⁷ הנוף משתתף בעלילה שכן הכול חשו שאין הוא רק זירה טכנית, מצע הכרחי גרדא. אני משתמש ב'מדרש' ואין מדובר – להערכתני – בסמנטיקה; דוק ומצא כי באפיונים רבים של המושג מדרש ימצאו היסודות שהזכרתי כאן. יתרה מזאת, הניסוח 'מדרש' מוצלח בהקשר הנידון לא רק בגין היותו של מאפו אדם מסורתי, אלא, ובעיקר, משום שהלישה של חומרים מקראיים נעשית במתכונת מוכרת של ניסיון לומר משהו על המקרא תוך שימוש סלקטיבי בפסוקים המובילים להשקפה רלוונטית להווה. ומי כמו קוראי מאפו יעידו עד כמה הייתה יצירה זו רלוונטית להווה שלהם; רלוונטית ויותר מכך!

באמתתם ותמימותם" (בריינין [לעיל, הערה 23], עמ' 134). על איכותם נאמר עוד: "בכל תיאורי הספר תופס הנוף מקום נרחב ביותר, התשוקה ליופי השפוך לאין קץ על נופה של יהודה, על רוכסי הריה ועמקיה, פעמה בנפש המשורר, בכתבו את דפי 'אהבת ציון'. אכן הנוף הוא כאן ראי, סמל להלכי הרוח של גיבוריו" (ליכטנבום [לעיל, הערה 18], עמ' 14).
57. "הסופר הראשון שהביא את הנוף לספרות העברית!" (צמח [לעיל, הערה 53], עמ' 221).